
SADURNÍ MARTÍ

**NOTES SOBRE
LA TRADICIÓ TEXTUAL DEL
LLIBRE DELS ÀNGELS
DE FRANCESC EIXIMENIS**

1. INTRODUCCIÓ*

L'edició completa de les obres de Francesc Eiximenis és una empresa filològica que presenta dificultats objectives, no només perquè les obres tenen un pes material més que considerable, sinó també per la gran quantitat de testimonis manuscrits i impresos que cal col·locar. Amb l'objectiu d'ajudar a superar aquestes dificultats, ja fa alguns anys que l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona ha emprès la publicació de les *Obres de Francesc Eiximenis*, i avui afortunadament podem afirmar que les obres d'Eiximenis, especialment les inèdites, ja tenen equips de treball que s'ocupen de la preparació de les edicions corresponents. Paral·lelament, i en la mateixa línia de treball, s'ha iniciat una nova descripció integral dels testimonis manuscrits i impresos de Francesc Eiximenis, els primers resultats de la qual es podran consultar en línia ben aviat.¹ En el marc que acabo de descriure fa temps que un equip treballa en l'edició crítica del *Llibre dels àngels* (en endavant LA), escrit

(*) Aquest article pertany al projecte de recerca *CODITECAM II: Eiximenis y cancioneros* (FFI2008-05556-Co3-03/FILO) de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona. Aprofito l'avinentsa per agrair les facilitats que he trobat, al llarg de la preparació d'aquest treball, a l'Arxiu Capitular de Barcelona, a l'Arxiu Capitular de Girona i a la sala de reserva de la Biblioteca de Catalunya.

1. Remetem a la base de dades *Eiximenis DB* per a les descripcions codicològiques dels gairebé dos-cents manuscrits de Francesc Eiximenis (<<http://www.eiximenis.narpan.net>>). També es pot consultar una descripció dels testimonis catalans del *Llibre dels Àngels* a Gascon (1992: 25*-148*).

a València el 1392. Aquesta obra, dedicada al mestre racional Pere d'Artés, combina una instrucció, modulada per al gran públic, sobre coneixements angelològics amb orientacions sobre les relacions dels homes amb els àngels, en una línia de devoció pràctica que marcarà les obres posteriors a la cancel·lació de l'ambiciós projecte de *Lo crestià*. D'una llargada mitjana sensiblement menor als lliuraments de l'enciclopèdia eiximeniana, el LA està dividit en cinc tractats, destinats monogràficament a aspectes de la naturalesa angèlica i de la relació dels àngels amb el món creat sublunar. El LA va tenir un èxit fulminant i va ser una obra molt llegida i copiada des de la seva publicació, i la seva ombra s'allargassa, encara, fins a la Guerra dels Segadors, quan se'n va imprimir un fragment per a ser emprat com a arma política.² Com que, a diferència d'altres autors contemporanis, les obres d'Eiximenis no només es van difondre en el seu entorn immediat, conservem traduccions del LA al castellà, al francès, al llatí i al flamenc, en una trentena de testimonis manuscrits i impresos.

L'edició que estem preparant incorpora una visió àmplia del concepte de tradició textual i vol tenir en compte també les dades que, provinents de la tradició indirecta i més en general de la història del text, puguin ajudar a entendre la transmissió i la recepció de les obres d'Eiximenis.³ En aquest sentit cal tenir en compte que, de fet, alguns dels testimonis indirectes són tan o més antics que els directes i, per tant, molt propers als primers estadis de difusió. La preparació de la nostra edició va començar amb una descripció exhaustiva dels testimonis directes i indirectes, i actualment estem elaborant una col·lecció completa de la tradició catalana, que es va completant paral·lelament amb sondejors de la tradició indirecta plurilingüe.⁴

Aquest article és un primer tast de l'estudi de la tradició catalana i és ben conscient tant de les dificultats que presenta aquesta tradició textual com del fet que l'existència de poques publicacions ecdòtiques sobre aquesta obra obliga a anar amb peus de plom quan es fan afirmacions de conjunt. De fet, a banda de les escasses indicacions que

2. Sobre l'estructura i la influència del LA ens permetem de remetre a S. Martí (2003: 14-31), i de manera més general, també a A. Hauf (1990: 59-82). Per a l'episodi de la guerra dels segadors com a exemple de la influència del LA més enllà de l'Edat mitjana, cf. García López (2002).

3. Al final d'aquest article es publica una llista dels vint-i-quatre testimonis catalans del LA, acompanyats de les seves sigles identificatives. Com que en alguns casos difereixen de les usades per Gascon (1992), per tal d'evitar confusions al llarg de l'article hem assenyalat les nostres en negreta.

4. Sobre la tradició indirecta eiximeniana remetem a diversos treballs, alguns molt recents. Sobre el LA: Ivars (1923), Rojas (2005 i 2007), Wittlin (2007), Martí (2007 i en premsa); sobre el LD: Wittlin (1983b) i Clausell (1993, 1995-96, 1996, 2004 i 2007); sobre el DC, Guixeras (2002).

hem pogut espigolar dels treball d'abast general sobre Eiximenis, només els estudis que precedeixen les edicions del cinquè tractat del LA, a càrrec de C. Wittlin (1983a), i de l'obra sencera, a càrrec de S. Gascon (1992), han proporcionat dades globals, encara que no totalment satisfactòries, sobre la seva tradició textual.

En el pròleg a la seva edició del cinquè tractat del LA, C. Wittlin (1983a: 29-34) només va reproduir, per la seva pròpia condició d'edició de divulgació, un resum dels indicis que li van permetre de construir la seva edició a partir de dos únics manuscrits, i constata que «la transmissió del text és bastant uniforme i que l'original d'Eiximenis es pot, amb una relativa seguretat, restablir a base del ms. A, controlat amb les lliçons del ms. H» (29). A banda d'altres consideracions sobre els manuscrits, que reprendrem més endavant, fa algunes observacions interessants (1983a: 33) sobre **A**:

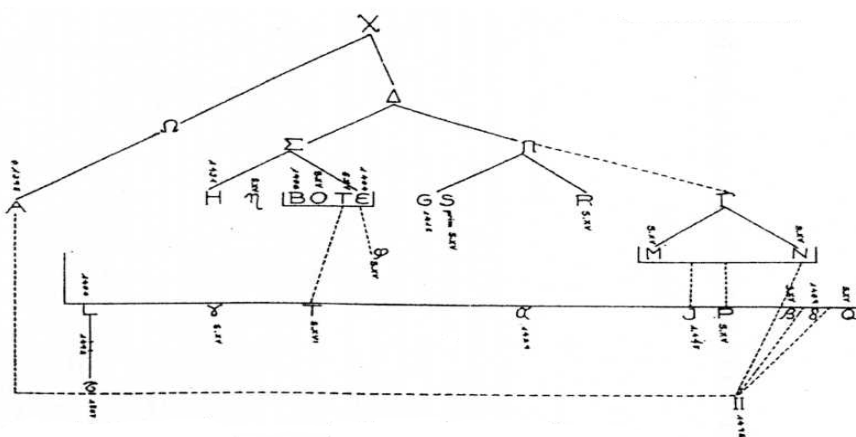
Estem d'acord amb el pare Martí que el ms. A ofereix un text en força llocs estranyament deturpat, però no creiem que el fet que el ms. H sigui (o sembli) «exempt d'errades» l'acosti més a l'arquetip que no el ms. A. Estem convençuts que el copista de A es basava directament en l'esborrany autògraf de l'autor, conservat al convent franciscà mateix on encara vivia Eiximenis. L'amanuense havia de concentrar-se en aspectes pràctics exteriors de l'antígraf, com abreviacions, afegitons, correccions, folis invertits o extraviats etc., i això li feia sovint perdre el fil del raonament de l'autor. En alguns casos on no podia llegir deixà un espai en blanc esperant ajuda. Els seus coneixements de llatí eren més febles del que mostra el nostre aparat crític, ja que callem molt errors seus [...] El ms. A conserva, creiem, alguns aspectes de l'estil d'Eiximenis —que no sembla haver tornat mai a llegir els seus escrits per revisar-hi la llengua— que a tort és considerarien errors de copista.

Per altra banda, l'estudi de Gascon (1992) és, sense cap mena de dubte, un avanç substancial en el coneixement de la tradició textual del LA. La magnitud de l'empresa és notable i els resultats són, en bona part, acceptables, tot i que el mateix autor reconeix que «la major freqüència d'agrupacions de mss. ens porta a establir famílies però [...] les bases són pocs segures i d'aquí que continuem pensant que l'esquema de filiació dels mss. i incunables resultant és encara provisional i llançat com a hipòtesi» (1992: 742). L'aportació de Gascon (1992: 674-743) està construïda a partir de l'estudi de la col·lació completa de tots els testimonis de tres capítols del LA (III 6, IV 2 i V 38). El resultat d'aquest estudi va ser la fixació d'un stemma que es concreta en la utilització de **A** com a manuscrit base i en la construcció d'un aparat selectiu de «les lliçons dels mss. A, H, G i ocasionalment N» (1992: 431). Seguint, com C. Wittlin, una indicació del pare Martí, que comentarem detalladament més endavant (§2), S. Gascon descarta col·lacionar «els textos dels incunables I [=r] i II [=m] i la còpia de Montserrat de 1807 (γ) derivada de l'inc. I» (1992: 674). De la mateixa manera que C. Wittlin, S. Gascon

entén que la reconstrucció d'un text autèntic per al LA és relativament senzilla perquè «la tradició del text eiximenià presenta poques variants particularment importants i que, per tant, és força homogènia» (1992: 674).⁵ Reprodueixo a continuació l'stemma

5. Reproduïm la caracterització ecdòtica dels manuscrits del LA que es pot llegir a Gascon (1992), a la qual ens referirem ocasionalment més tard. **B** «s'agrupa normalment amb O i amb la resta de la família BHOTε. No és una bona còpia del text» (1992: 676). **G** és «un dels mss. més fiables darrera A i H. Manté relacions amb la família BHOTε, cosa que vol dir que ambdues branques GS i R d'una banda i BHOTε de l'altra poden tenir un origen comú o bé hi ha contaminacions entre les dues famílies» (1992: 677). **H** és «dels més fiables, podria agafar-se com a *codex optimus*, però lingüísticament A s'aparta molts cops de la resta, sembla més pròxim a l'estil una mica descurat d'Eiximenis [...]. Podria tractar-se d'un manuscrit pròxim a A, si bé enmig podria haver-hi un o dos manuscrits que els relacionarien. El seu text és molt clar i entenedor, però hi ha modernitzacions [...]. Dins la família BHOTε és la còpia més bona. Rere A aquest còdex fóra el millor per a la transcripció de l'obra» (1992: 678). **J** seria «un manuscrit inclassificable en les famílies BHOTε i GS i R, encara que participa d'ambdues i es relaciona freqüentment amb L, M i N, el primer dels quals sembla tenir lligams textuals [...] forts amb A, amb el qual de vegades s'enfronta a la resta de manuscrits. J és dels manuscrits secundaris que no serveixen per a la bona transcripció del text» (1992: 679). **L** «Considerem que aquest manuscrit pot tenir relació, tot i pertànyer a la segona branca del nostre hipotètic esquema de filiació del manuscrit, amb A potser a través d'altres manuscrits ara com ara perduts. D'ell en deriven I, cosa que hem comprovat fora d'aquest treball, amb originals de l'incunable i microfilm. De I en deriva la còpia de τ» (1992: 681). **M** «Dels manuscrits de segona fila, acostuma a anar juntament amb J i N, amb qui podrien formar una família que indiquem a l'esquema de la filiació dels manuscrits, però amb molts dubtes» (1992: 683). **N** «El fet que aquest manuscrit no tingui ni llacunes importants ni errors respecte de A fa que creiem que es tracta d'un dels millors còdexs de l'obra» (1992: 683). **O** «és dels manuscrits més dolents de l'obra. El seu copista, possiblement un barceloní... Va amb els altres membres de la família BOHTε, si bé estaria en segon rengle en l'ordre, H en primer lloc, B i T en segon lloc, O i ε en tercer lloc» (1992: 684-685). **P** «Té poques llacunes i errors i l'hauríem de considerar pròxim a les branques altes de l'esquema de filiació dels manuscrits i incunables. No hem aconseguit de situar-lo en les branques de l'esquema de filiació dels manuscrits i incunables. Però això el posem sota la clau de manuscrits contaminats de la segona gran branca amb altres manuscrits» (1992: 685). **Q** «manuscrit de segona fila, que pot estar contaminat per un o diversos manuscrits. No pot estar situat a les branques altes de l'esquema de filiació de manuscrits i incunables però, un cop consultat l'aparat crític, pensem que no és tan dolent com O, encara que per la lletra de còpia no tingui un aspecte extern de text fiable. Per això també el classifiquem sota la clau de manuscrits contaminats pertanyents a la segona gran branca» (1992: 687). **R** «Manté una relació amb GS, cosa que fa que l'ajuntem amb la família GS en un segon terme, encara que manté relacions, com GS, amb la família BOHTε. És un dels manuscrits de segona qualitat si el comparem amb A, H, G i S» (1992: 688). **S** «S'agrupa molts cops amb el manuscrit G, fent el grup GS amb R. En l'ordre de consulta de la transcripció del text de l'obra, seria el quart: A, H, G, S» (1992: 688). **T** «Llàstima que estigui mutilat i arranjat per un copista del segle XVI. Pertany a la família BHOTε i és en segon terme rere H en aquest grup. No hem pogut classificar el text del segle XVI, que pot haver rebut influències dels incunables I, II i d'altres manuscrits» (1992: 689). **ε (=E)** «S'agrupa amb la família BHOTε, però també amb δ i altres manuscrits. Tot i el fet de ser els manuscrits més antics –de l'any 1404–, presenta molts d'errors i consideren que és tan dolent o més que el còdex O. A vegades s'agrupa amb A i L, però» (1992: 704). **ϕ (=F)** «pensem que manté una relació més o menys llunyana amb la família BHOTε, probablement amb BOT» (1992: 705).

del LA que S. Gascon (1997: 689) va establir, corregint amb noves dades el que havia defensat a la seva tesi doctoral.

L'stemma de Gascon, com es pot apreciar, divideix la tradició del LA en dues grans branques encapçalades per «l'original escrit o dictat per Eiximenis –perdut i que anomenem X» (1992: 740): una amb l'únic testimoni A, que seria una còpia d'un intermediari perdut Ω , i l'altra on s'aplegarien tota la resta de testimonis derivats d'un exemplar perdut Δ . Aquest exemplar té com a descendència dos grans grups Σ (HηBOTε) i Π (GS+R), i un grup Γ (MN) derivat del grup anterior, però de manera insegura i per això assenyalat amb una ratlla discontinua. A continuació indica que «situem sota la clau grossa [...] els mss. contaminats, que són a dir JLPQTαβδγ» (1992: 742). Com es pot observar, S. Gascon situa separatament l'incunable I de II i els fa dependre de famílies distants: L per a I i Nβδ per a II.

Deixant de banda les perplexitats metodològiques que pot provocar el disseny de l'stemma, que la seva explicació un pèl confusa no ajuda gaire a aclarir, és lògic que les dades analitzades per Gascon apuntin més cap a tendències i constel·lacions que cap a grups ben dibuixats. Tanmateix, com mirarem de demostrar de seguida, una aplicació més ortodoxa i homogènia del mètode neolachmannià (i, per tant, una filiació basada exclusivament en errors comuns i adiafories) hauria produït resultats que, encara que potser no del tot segurs, haurien ajudat a eliminar alguns interrogants de l'stemma, sobretot perquè la col·lació *ex novo* d'un text ha de tendir a deixar en suspensió les

pressuposicions dels estudiosos anteriors, especialment si no estan basades en col·lacions equiparables del text que s'estudia.⁶ Per resoldre alguns d'aquests interrogants, en la nova edició del LA que estem preparant per a les *OFE* s'han plantejat alguns canvis, com ara el siglat dels testimonis. Seguint un criteri més o menys universal, reservarem les lletres gregues per als nodes reconstruïts de la tradició (arquetipus i subarquetipus) i identificarem els testimonis amb lletres de l'alfabet llatí. Això obliga a fer alguns petits canvis en la llista de manuscrits, que es poden observar en la taula que es troba al final del present article.

En les planes que segueixen presentarem alguns dels primers resultats de la col·lació integral dels primers quinze capítols del quart tractat del LA. Per raons pràctiques quedaran fora d'aquesta anàlisi els manuscrits **CIR**, i també els fragments (**f-f'**), que no es corresponen amb cap dels capítols col·lacionats.⁷ Com que es tracta de posar ordre en una tradició molt àmplia, començarem destacant alguns dels problemes que presenten les branques baixes de l'stemma (els grups **Lrm**, **GS**, **JN**, **MP** i **BEOT**) i només ens permetrem algun suggeriment per a recerques futures sobre el problema espinós de la constitució de les branques altes, sobretot en relació al testimoni **A**. En tota aquesta anàlisi, seguint el principi *recentiores non deteriores*, no tindrem en compte la datació dels testimonis, tot i que el LA té el privilegi de tenir colofons explícits en onze dels seus vint-i-un exemplars complets.⁸ Per altra banda cal advertir que les conclusions són només aplicables als capítols analitzats i que, més endavant, caldrà

6. En les anàlisis d'aquest article s'han seguit els pressupòsits de la crítica textual dita «neolachmanniana», tal i com es formula als manuals de Bleua (1983), Brambilla Ageno (1984) i recentment a Inglese (2008). El principi essencial serà, doncs, la detecció d'errors comuns no poligenètics i variants adiafores que ajudin a dibuixar famílies de manuscrits.

7. Anotem aquí les observacions de Gascon (1992) sobre aquests testimonis, ja que no en farem cap esment en aquest article. Sobre **C** (β), Gascon afirma que es «tracta d'un manuscrit de segona qualitat, que acostuma a anar amb membres de les famílies BOHT ϵ i GS, així com amb L» (1992: 698). Sobre **I** (α): «El manuscrit α presenta força lliçons diferents. Acostuma a anar amb T, L i ϵ » (1992: 697) i també «normalment el mss. α es troba en múltiples agrupacions amb altres mss. de la segona branca, sobretot amb LT $\beta\epsilon$ i R, que ens fa arribar a la conclusió que es tracta d'una branca contaminada» (1992: 721). Finalment, sobre **D** (δ): «Tot i el fet de ser un dels manuscrits més antics no l'hem pogut agrupar en cap família, si bé pertany a la segona gran branca de l'esquema de filiació de manuscrits i incunables, i es relaciona amb ϵ i ϕ i la resta de manuscrits» (1992: 700).

8. Ens referim als testimonis: **A** 1398, 26 d'agost; **E** (ϵ) 1404, 13 de novembre; **B** 1406, 15 de juliol-22 de novembre; **D** (δ) 1409, 7 d'abril; **G** 1418, 9 de desembre; **I** (α) 1429, juliol; **H** 1431, 16 de març; **J** 1445; **L** 1486, 22 de febrer; **r** 1494, juny; **m** 1494, setembre.

confrontar-los amb els resultats d'una col·lació sencera de l'obra.⁹ En aquest estadi de *constitutio textus*, la lliçó que es considera autèntica sol ser la de **A** i els manuscrits que hi concorden. En els pocs casos d'aquest article en què **A** presenta errors o lliçons estranyes, i per tant s'indica entre les variants rebutjades o comentades, la lliçó que es dóna alternativament com a autèntica és sempre **H**.

2. LES RELACIONS DELS TESTIMONIS **Lrm**

Si hem de jutjar pel nombre de manuscrits conservats, l'èxit del LA va ser important i devia justificar que al 1494 se'n succeïssin dues edicions seguides en tres mesos: una al juny, a les premses de Joan Rosenbach, i una altra al setembre, per Pere Miquel.¹⁰ Els primers estudiosos dels testimonis eiximenians ja van remarcar que l'edició incunable de Rosenbach (**r**) presentava una anomalia en la datació de l'obra, relacionable amb un dels manuscrits conservats (**L**). Com explica Jaume Massó, **L** «té la peculiaritat d'esserhi substituït el nom de mossen Pere d'Artès pel de chrestians, y d'endarrerir en deu anys la data de composició del llibre» (1991: 82). I més tard el pare Martí de Barcelona rebla el clau afirmant que **L** «en l'*explicit* diu, equivocadament, que Eiximenis l'escriu en 1382. El darrer capítol difereix un xic dels altres mss. És de procedència catalana i serví per a la estampa Rosembach» (1991: 208). A la llum d'aquestes dades, doncs, sembla evident que, com afirma Wittlin i accepta Gascon, a «base del ms. L –d'on copià l'errada que el *Llibre dels àngels* és de l'any 1382– Joan Rosenbach el va imprimir a Barcelona el dia 21 de juny de 1494» (1983a: 30-31). Per tant, les edicions incunables derivarien de **L**, es podrien considerar com a *descriptae* i s'eliminarien de la col·lació (*eliminatio codicum descriptorum*) perquè coincidirien en errors i innovacions amb la seva font; o per dir-ho segons la definició tradicional:

9. Cal tenir ben present que en la tradició eiximeniana no són rars els casos en què la relació dels manuscrits varia en funció dels blocs de text analitzats, en un fenomen que Martí i Guixeras (2002: 215-220), estudiant el DC, anomenen «mobilitat dels arquetipus» i que ja havia detectat també X. Renedo en la tradició del «Tractat de luxúria» del TC (Renedo 1992: CCXL-CCXLIV).

10. Sobre les vicissituds d'aquests impresos ara es pot llegir l'article d'Hernando (2002), on s'editen, entre molts altres documents de gran interès, els contractes editorials de l'edició de Rosenbach (cf. els núm. 210, 211, 212, 213, 214, 218).

els testimonis derivats contindrien els mateixos errors que la font (tret dels que hagin pogut detectar i esmenar per conjectura) i n'hi afegirien de propis.

Un repàs de les variants d'aquest grup apunta certament cap a una relació estreta en errors comuns i variants adiafores, reforçada per un repartiment equivalent d'innovacions i errors poligenètics. Vegem alguns exemples d'errors comuns (a) i d'innovacions i errors poligenètics (b):

(a)	en l'orde dels <u>principats</u> e honors <u>reverents</u> que ésser <u>reparadors</u> dels ordens angelicals per sa pròpia <u>persona</u> solament	princeps Lrm e reverencies Lrm reparats Lrm substancia Lrm	cap. 1 cap. 2 cap. 6 cap. 8
(b)	l'altra part <u>jutjà</u> tot lo contrari La <u>terça</u> ... La <u>quarta</u>	inicia Lrm La quarta ... La quinta Lrm	cap. 1 cap. 14

Aquesta relació es manté al llarg dels capítols col·lacionats, però el lligam que s'estableix entre els testimonis és més complex del que s'entreveu, perquè els errors de **L** no sempre són reflectits per **rm**. Aquest fet podria ser casual i tenir el seu origen en correccions conjecturals introduïdes pel componedor o l'editor de l'imprès, però alguns dels passos poden fer pensar que els incunables deriven d'una font que no és directament **L**, tot i que la semblança estreta entre tots tres testimonis convida a situar-los sota un mateix subarquetipus. Dit en altres paraules: els errors de **L** que no són als incunables s'haurien de considerar errors singulars del manuscrit, que els incunables no transmeten perquè han seguit fidelment la lliçó del seu propi model. Aquests errors, doncs, es podrien considerar separatius respecte de **rm**, de la mateixa manera que **rm** presenten errors separatius respecte de **L**. No es pot descartar una altra solució alternativa: els incunables podrien derivar del manuscrit **L** però havent contaminat diversos passatges amb altres testimonis conservats o perduts. Podria passar, doncs, que els incunables fossin testimonis compostos, però si fos així tampoc no se'ls podria considerar *descripti* perquè incorporarien lliçons que no provindrien del seu model, sinó d'altres branques de la tradició.

Vegem alguns exemples procedents dels capítols 1 i 2, on **L** llegeix de manera aïllada respecte dels incunables, que llegeixen amb la resta de la tradició. El primer bloc (a) mostra errors de **L** que **rm**, encara que fossin còpies directes de **L**, podrien haver esmenat conjecturalment; el segon bloc (b), errors que els incunables difícilment podrien haver resolt per conjectura i que han de provenir d'una font alternativa:

(a)	
Segons que és tocat en lo <u>terç</u> tractat	segon L
La qual cosa <u>féu</u> per moltes rahons	fou L
Car com ell <u>escriu</u> lo dit libre	scriuj L+O
Los faes fe <u>de la</u> existència dels àngels	om. L
Axí com damunt <u>és ja dit</u> en lo segon	om. L
Car <u>la un</u> ha majors béns de natura	la una L
Persones examinades e provades per	om. L
En quant <u>la dita</u> veritat podia	en la dita L
Escrivent la creació <u>del món</u>	om. L
qui entre tots era <u>mils</u> dotat de dons de natura	om. L
(b)	
Parlarem <u>primerament un poch</u> de	om. L
Mijançant una nuu <u>luminosa</u> qui vogia	sumjnosa L
No aguessen fetes <u>tantes e</u> tan periloses	om. L
Axí que jassia que <u>aquells</u> sien tots d'una espècie	ells AL
agueren major <u>gràcia e</u> glòria	de L
per servei faedor a algunes baixes <u>creatures</u> qui-ls <u>serien</u>	persones ... seruien L
demonstrades	ferm L
e axí femans-se en aquest <u>sant</u> propòsit	com ells vehen a nos alla dalt L
<u>quant veen lo çel d'on són cayguts e veen nós lexús pujar</u>	om. L nomenari L
e lo nombre <u>dels ordres</u> dels àngels sia <u>novenari</u>	nombres L
per tal ajustà als dits <u>ordens</u> lo deè orde	
<u>pujen en paradís, ço és dels infants petits qui moren sens ús</u>	om. L
<u>de rahó e de franch arbitre, qui-s fan salves no per lurs mèrits</u>	presonats L
qui-ls havia <u>preservatz e</u> guardatz de caure	

De la mateixa manera, els incunables també tenen lliçons singulars o en concordança amb altres testimonis (exemples també dels capítols 1 i 2):

<u>Parlarem</u> primerament un poch	parlant rm
Estech natura <u>angèlica</u>	angelical rm
Per què més amà <u>que</u> experiència sensual	que per rm + OS
<u>a ells</u> foren posades davant	que a ells rm
<u>si volien a ell veure</u>	si volia que si ells volien a ell veure rm
dient que <u>no</u> convenia a menor	om. rm
ítem pensant en la primera veritat <u>los</u> primers	als rm
a lur propri bé que <u>speraven</u> haver	sperarien rm
<u>la pus alta</u> qui era criada per Déu	la pus alta qui era criatura per deu creada rm

Aquests pocs exemples semblen suficients per a demostrar que **rm** no es poden considerar com a *descripti* perquè no deriven directament de **L**, sinó que més aviat

comparteixen un antecedent comú. Pel que fa a la relació entre **rm**, tot i que caldria un estudi detallat d'aquests dos testimonis, tant la semblança de lliçons que hem pogut apreciar en aquesta col·locació com les pròpies circumstàncies de producció de les edicions en tres mesos de diferència semblen conduir cap a una reedició de **r** més que cap a una nova edició a partir d'altres fonts.¹¹

3. EL GRUP **GS**

S. Gascon ja va remarcar la semblança d'aquests dos testimonis (1992: 714-716). Ara podem aportar alguns exemples que reforcen la seva hipòtesi (a), a banda d'altres elements que, tot i que podrien ser d'arrel poligenètica, també relacionen **GS** amb **BEOT** i **Lrm** (b). Vegem-ne alguns exemples:

(a)			
e presumpció e oy contra <u>Ell</u>	aquell GS	cap. 1	
D'aquí, virtuts de rayls d'erbes e d' <u>arbres</u>	<i>om.</i> GS + D	cap. 5	
là hon ha multitud de gent, <u>que aquí aja</u> multitud de àngels	ha GS	cap.14	
tottemps girant-ho <u>tot</u> en glòria	<i>om.</i> GS	cap.14	
Mas si l'àngel la y <u>parla</u> de part de Déu	posa GS	cap.15	
(b)			
que una creatura fos pujada en la altea divinal			
<u>per via de servey</u> e	<i>om.</i> BEGLOSTmr	cap. 1	
ço és que creatura devia pujar en la altea divinal			
<u>per via de servei</u>	<i>supras.</i> H om. BEGLOSTmr	cap. 1	

4. ELS GRUPS **JN** I **MP**

Com hem vist en l'anàlisi de l'stemma, S. Gascon, tot i trobar semblances entre aquests dos testimonis (cf. la nota 5 d'aquest article), els col·loca en plans diferents,

11. Podem afegir una dada complementària a les relacions entre aquests tres elements: un nombre reduït però significatiu de coincidències en errors i adiafories entre **D** i el grup que acabem d'analitzar. Alguns pocs exemples, extrets d'una mostra que s'haurà d'analitzar amb més detall en el futur: «o per longa vida ho menor ho major occasió de mèrit ho menor» *om.* **DLr** *in mg.* **A** (cap. 2); «a la sua glòria e a lur exerciçi» *om.* **DLr** (cap. 5); «e del cós del món per etats e temps diverses» errats **DLr + S** (cap. 11). Estem preparant un article sobre els incunables catalans del LA, que inclourà una descripció bibliogràfica completa i una anàlisi de les seves relacions textuais.

tot distingint un «bon» testimoni com **N** d'un de «mediocre» com **J**. De les dades de la nostra col·lació se'n desprèn un número més que remarcable d'errors comuns (a), reforçats per la distribució en concordança de diverses variants equipol·lents (b), que permeten de considerar aquests manuscrits com a pertanyents a un mateix subarquetipus.

(a)			
La <u>quarta</u> , car ell sabia que	quinta JN+AD	cap. 1	
no que en ells aja loch <u>ugament</u> , mas faent novella espècia de laor	uagament JN	cap. 3	
volch Ariustòtil saber lo nombre dels àngelsper lo nombre <u>de les</u>			
<u>coses</u> celestials	dels cossos JN	cap. 5	
no agués servidors jóvens, mas <u>hòmens</u> aprovats e diosos	om. JN	cap.13	
qui en sos dies serà lo millor rey qui jamás hi regne, <u>ne après ell</u>			
<u>hic regnarà</u>	om. JN+B	cap.13	
e l'àngel qui-ns guarda nos és present <u>aquí</u> tostemps	e quj JN	cap.14	
(b)			
E en espeçial o legim, <i>Ysaye sexto</i> , d'aquell <u>sant</u> propheta Ysayes	gran JN	cap. 3	
E après enclinà lo <u>rey son</u> marit a aver	seu JN	cap.13	
que per <u>ventura</u> laugerament caygueren en ydolatria	aventura JN	cap. 1	
Aquí, emperò, no són turmentats <u>per</u> foch	de JN	cap. 1	
emperò, a nós tramès, troba major <u>delit</u>	pler e delit JN	cap. 7	
sobre tot nostre <u>saber</u> e poder	enteniment saber JN	cap.14	
segons que és tocat damunt, <u>car a açò</u> ajuden los majors, mijans			
e menós	a aço JN	cap.14	

Algunes variants de caràcter poligenètic semblen ajudar a confirmar la tendència d'aquests dos elements a formar un grup:

axí natural com per gràcia e per grau. Car axí com veem		
<u>que entre los hòmens à gran diferència</u>	om. JN	cap. 1
agués conexença de sa valor e bonea e com usaria dels dons		
<u>reebuts après per tal que cascú</u>	om. JN	cap. 1
axí com <u>volen</u> dir aquells de qui avem feyta mençió	volien JN	cap. 8
Sobre esta <u>matèria</u> del parlar angelical	manera del JN	cap.11
si la dona és axí <u>mateix</u> orada o mal endreçada	om. JN + Q	cap.11

Entre els grups de manuscrits que s'han pogut detectar en la col·lació, assenyallem també els testimonis **MP**, dos manuscrits de factura molt semblant que trobem emparentats en diversos errors (a), amb una distribució coincident de les variants equipol·lents (b):

(a)	e aytant <u>podien més peccar</u> si no la vençessen	porien menysprear MP	cap. 1
	respon e diu que a vegades <u>és pus</u> continuadament	es ho MP es e AJN e OQ	cap. 3
	de la altea		
	significant que nostre senyor Déu <u>se devayllaria</u>	se devia encarnar MP	
	<u>encarnar</u> per reparar e ordonar	se devia e-s devallaria encarnar BE	
		devallaria es devia encarnar O	cap. 6
(b)	ço és alguns en lo çel, e altres dins <u>los çels</u>	lo cel MP	cap. 3
	revolva tot un tan gran çercle <u>com és</u> cascun	so es MP + BO	cap. 5
	dels sobirans		
	Requer, encara, que a nós sien tramesos los sants		
	àngels <u>per la</u> nostra misèria	la ADGJr a la MPQ	cap. 7

Tornarem a trobar-nos aquestes dues famílies quan analitzarem les lliçons del manuscrit **A** (cf. §6)

5. EL GRUP **BEOT**

Podem inscriure els testimonis **BEOT** com un altre dels grups identificables en la tradició. Aquest grup, que és molt clar i sostingut al llarg de tots els capítols analitzats, s'alinea en dos blocs distints **BO / ET**. En els exemples que citarem a continuació es podran veure, però, indicis del comportament actiu del copista de **B**, que tan aviat llegeix amb aquest grup com amb altres branques de la tradició. I encara que, segons S. Gascon (1992: 713), **BEOT+H** «formen una família» que és «claríssima [...] en una consulta exhaustiva de l'aparat crític. [...] El manuscrit més fiable és H seguit de T, B, O i E», és incerta la relació d'aquest grup amb **H** perquè en la nostra col·lació no hem trobat pràcticament cap error que hi concordi. Les característiques actives del testimoni **E** (ε) poden dificultar també la seva classificació, perquè en alguns moments sembla que estigui contaminant. Com diu S. Gascon (1992: 713), el manuscrit **E** es relaciona amb «la família **GS** [...] es relaciona amb molts altres manuscrits fora d'aquesta família [...] cosa que fa dubtar que hi pertanyi». En aquest apartat mirarem d'analitzar les relacions entre tots aquests elements.

Al llarg de la col·lació, doncs, hem retrobat recurrentment una distribució **BEOT**. Vegem-ne alguns exemples tant d'errors de diversos valors (a) com de variants equipol·lents (b):

(a)			
e com és <u>en si</u> alta, axí com posa lo primer tractat	axí BEOT	cap. 1	
escrivis lo libre al dit poble aquell grosser e <u>pagesench</u>	<i>om.</i> BEOT	cap. 1	
e per dar compliment al món e <u>speçial noblea e bonea</u>	<i>om.</i> BEOT	cap. 1	
ço és que creatura devia pujar en la altea divinal <u>per via de servei</u>	<i>om.</i> BEGLOSTmr + H	cap. 1	
aquí nostre senyor Déu à deputats <u>àngells</u> qui-l governen	alguns BEOT+ G	cap. 5	
Aquí ha principi la <u>varietat</u> e distinció de la mar	veritat BEOT+DLSr	cap. 5	
terràremols e <u>preçiositats de</u> preçioses petres e metaylls	<i>om.</i> BEOT	cap. 5	
(b)			
per què <u>poch tembre</u> que si tantost e-l començament del llibreaquell los parlàs dels àngels	tament se BEOT	cap. 1	
E avia entre ells <u>un de</u> l'orde dels serraphins	un àngel de BEOT	cap. 1	
e foren benauyrats e <u>gloriosos</u> , axí com ara són	glorificats BEOT	cap. 1	
La quarta cosa estech natura <u>angèlica</u> , de la qual quant serà complit lo nombre dels elets <u>lassús</u> , lavors serà la fi del món	angelica creada BEOT	cap. 1	
que la mia ànima vos pogués axí un poch	en paradís EOT emperados B	cap. 2	
o y fan altra <u>providència</u> a nós de present amagada	a. sja aytal que us p. BO a. sia queus p. ET	cap. 2	
Los refrendaris són espeçials <u>offiçis</u> d'alscuns qui a nostre Senyor oferen	provisió BEOT provisio o providencia S	cap. 3	
Quin ne qual orde <u>ne estament</u> romandrà entre los àngels	officials BEOT	cap. 4	
E los menors són puys tramesos <u>a nós</u> per exseguir ço que los majors los revellen	<i>om.</i> BEOT	cap. 6	
	<i>om.</i> BEOT	cap. 7	

Trobem efectivament una lliçó significativa que agrupa **BEOT** amb **H**, però les concordances exclusives de rellevància són escasses:

a ells foren posades <u>davant</u> algunes veritats	<i>om.</i> BEHOT	cap. 1
---	-------------------------	--------

Hi ha un nombre elevat de lectures en error comú (a), amb la distribució de les quals concorden diverses lliçons equipol·lents (b) corresponents a **BO**. En donem alguns exemples seleccionats dels set primers capítols:

(a)			
envejant airà a Déu, que no lo y <u>dava</u> , e los altres ab ell	deuja BO	cap. 1	
mas per <u>sols</u> mèrits de la preciosa mort e vida	los BO	cap. 2	
lavòs esmenaré e <u>soplriré</u> ço que açí é falit	e soplicaré BO compliré BEH	cap. 2	
Si <u>demanés</u> , ço diu, aquesta laor sobre què està fundada	<i>om.</i> BO	cap. 3	
fan speçial e novella <u>llaor</u> a nostre senyor	comparaçio A om. BO	cap. 3	

E si·m demanes d'aquells cants e cantilenes si jamés se n'oÿren <u>en esta present vida</u>	<i>om.</i> BO	cap. 3
d'aquella sancta Magdalena que <u>vii vegades</u> lo jorn	.vi. vegades BO	cap. 3
perquè aquí aprenam de loar lo Senyor e notem <u>quines</u> són les sues magnifficències	que mes BO + Q nomenat BO	cap. 3 cap. 4
segons que és <u>manat</u> que·s faça per la majestat de nostre senyor E·ls * àngels qui an espeçial guarda sobre alguna singular província, regne, çiuat, vila o persona, <u>axí an</u> lo regiment d'açí que no d'allí	axi BO en Lr ha Q	cap. 4
Los quarts an lus espeçials ofiçis en l'abís, <u>car, com diu</u> Ermes Trimegistus	<i>om.</i> BO <i>om.</i> BO	cap. 5 cap. 5
e multitud de bèsties, <u>d'aquí ha asenyalada distinció</u> Cant <u>çessarà</u> lo servey dels àngels a nós, lavòs <u>çessarà</u> entre ells imperi	sera... sera BO en lo BO	cap. 6 cap. 6
tenen altre grau e <u>fan lo</u> deè orde Requer encara que a nós sien tramesos los sants àngels <u>per la</u> <u>nostra misèria</u>	<i>om.</i> BO	cap. 7
ço és cant sens <u>aparició</u> corporal mou l'om, dins en la ànima inspirant-li alcuna cosa	saparacio BO	cap. 7
(b)		
e com per açò vingueren <u>puy</u> s a çisma e a divisió	tots BO	cap. 1
car no estec així vilment <u>enjenrada</u> com som nosaltres	creade o engendrade BO	cap. 1
que aquella <u>sobirana</u> glòria no fos dada sinó a persones examinades	benauyrada BO demostrada BO + H	cap. 1 cap. 2
faents gràcies de la gran misericòrdia que·ls havièts <u>ensenyada</u> axí com és aquella sobregloriosa que ells donen al lur Creador em paradís, <u>ne sots</u> aquell estil e manera	segons BO	cap. 3
à espeçial àngel príncep, speçialment onrrat per los <u>seus</u> súbdits en aquella companyia	<i>om.</i> BO	cap. 4
sens Ell era tot perdut, ço és <u>tots</u> quants seran elets a glòria presos de natura humana	que tots BO + A	cap. 6

En un grau menor de precisió, trobem lliçons comunes **ET**, difícils de classificar, encara que (a) podria ser un error comú:

(a)		
ab la multitud dels àngels <u>del seu principat</u>	dels seus principats ET	cap. 1
(b)		
<u>Luçifer</u>	Lucibel ET+B	cap. 1
pujar e ocupar <u>lo loch</u> d'on ells són caiguts	los lochs ET	cap. 1
que la mia <u>ànima vos pogués</u>	a. sja aytal que us p. BO a. sia queus p. ET	cap. 2
lavòs çessarà <u>entre</u> ells imperi	en ET	cap. 6
<u>És</u> , emperò, en lo propòsit	<i>om.</i> ET	cap. 7

Amb el mateix grau d'inseguretats, també es constata un nombre de concordances relativament alt d'EOT, de mal classificar (el primer podria ser un error comú), en casos on B llegeix amb la resta de la tradició:

a pujar en aytal estament <u>per servey</u> faedor	om. EOT	cap. 1
Lo primer sí és <u>que nostre senyor Déu</u> , segons que posa Strabus	om. EOT	cap. 1
<u>si</u> plagués a la vostra altea que	donchs senyor si EOT	cap. 2
e esper, almenys, senyor meu <u>molt car e reverent</u>	om. EOT	cap. 2
qui a nostre Senyor oferén e <u>representen</u>	presenten EOT	cap. 4
en tota temptació <u>quaix</u> cauríem	om. EOT	cap. 7
respon a-questa opinió que per tal <u>parlar angelical</u> se deu axí definir	om. EOT	cap. 8
com ell les vol <u>revelar</u>	manifestar e revelar EOT	cap. 8
<u>de què</u> no-s seguex que la un	per que EOT	cap. 8
nos poguera fer <u>molt de mal</u>	mal e dampnatge EOT	cap.10

6. AÏLLAMENT DE A RESPECTE DE LA RESTA DE LA TRADICIÓ

Tots els erudits que s'han ocupat de la transmissió manuscrita del LA han posat en relleu el comportament estrany de A, el testimoni més antic del LA i un dels primers testimonis conservats de les obres de Francesc Eiximenis. Efectivament el manuscrit conté un nombre elevat d'irregularitats, tant des del punt de vista de factura com pel que fa a la llengua, i s'ha tendit a aïllar-lo respecte de la resta de la tradició, atorgant-li una branca pròpia que s'enfronta a la resta dels testimonis. Aquesta caracterització especial va començar en les primeres descripcions del manuscrit i ha estat heretada tant per C. Wittlin (1983a) com per S. Gascon (1992: 723), que remarca:

A presenta bastants passatges als marges per part del mateix copista, el qual sembla que prengué per a la seva transcripció probablement un manuscrit revisat per un altre que completa sobretot les llacunes per salt del mateix mot a l'altre i altres errors. Hi ha sota el text en alguns folis el mot *comprovat* que dóna a entendre que, en primer lloc, el copista copià el text i després el revisà però no ben bé del tot, ja que trobem mots repetits, l'un al costat de l'altre o no, que no han estat ratllats pel copista com acostuma a fer en una segona lectura, és a dir, anul·lats, a més dels fragments marginals esmentats [...] Presenta un text més fiable que s'aparta de la resta de mss., cosa que confirmaria una diferent tradició dels altres, tots ells posteriors [...] Creiem que es tracta d'un text més correcte que el dels altres.

S. Gascon segueix, doncs, de ben a prop algunes de les idees que ja hem vist apuntades per C. Wittlin (cf. § 1) i que són el resultat de pressuposicions sobre la

manera de treballar d'Eiximenis. Després de col·lacionar el LA es fan evidents algunes característiques d'aquest testimoni, com el seu desconeixement del llatí, les grafies sorprenents del copista o la seva tendència a tenir dubtes durant la còpia i a afegir molts passatges als marges dels folis. Tot plegat fa que **A** sigui difícil d'agrupar de manera nítida. Tanmateix, si analitzem els molts passos que serveixen a Gascon per aïllar **A**, ens adonarem que, en un percentatge molt alt de casos, estem davant d'innovacions que possiblement aquest testimoni ha generat de manera aïllada, és a dir lliçons singulars, i que, per tant, el seu aïllament no és més que un efecte òptic. Si observem, però, els errors i equipol·lències que comparteix amb altres testimonis, no les seves lliçons aïllades, ens adonarem que **A** es pot agrupar amb altres elements i que, per tant, s'ha d'integrar a l'stemma de manera diferent. Com veurem tot seguit, el testimoni **A** s'ha d'incloure dintre d'una de les dues branques en què, de manera totalment provisional, sembla que podem separar la tradició del LA: un grup **ADGJLMNPQsr** que s'oposa a un altre grup **BEHORT**. La relació de prelació entre aquests dos grups encara no es pot determinar amb precisió perquè, per una banda, els capítols col·lacionats no aporten, com podrem veure, prou dades, i, per l'altra, perquè el comportament dels testimonis **B** i **H** no permet generalitzacions. A continuació observarem casos on **A** apareix agrupat en errors (a), en diverses lliçons equipol·lents (b) i en errors que poden ser poligenètics (c):

(a)		
solament li escriví les coses corporals e qui <u>sensiblement</u> se poden perçebre	semblantment ABDQS + solament O palpablement Lrm cap. 1 sensial AB om. Q cap. 1	
per què més amà que experiència <u>sensual</u> los faés fe seguex-se que segons que <u>havien</u> reebut de Déu major do de natura, aytant agueren e <u>que</u> aquella sancta ley ells volien obeir axí com a e l'orde desè qual serà	aujem A auem B aujam D cap. 1 <i>om. AGM</i> cap. 1 el orde de quals sera AMP en lo ·x· dels quals sera B en lo x orde e qual sera O E lorde dese del qual sera GH e lorde dee de quals sera DJNQS e lo desen horde de quals sera ETr cap. 6	
Com los sants àngells e lur custòdia <u>nos</u> és profitosa totstamps <u>faia</u> espeçial oració als sants àngels lavors diem <u>que parla</u> ensemps Déu e l'àngel	no es AH cap. 7 tenja ADJLMNQS cap.13 que lauors parla AM que {lauors} parla <i>exp.</i> D cap.15	

(b)			
per dar compliment al món, e speçial noblea e <u>bonea</u>	bellea ADJLMNPQsr	cap. 1	
posans ab <u>tan gran</u> reverència e temor tot l'àls	gran ADEGJLMNOPQST	cap. 1	
e dretament e imflamada <u>aservir tu, Senyor</u>	serujr ADEGJLMNOPQSTr	cap. 2	
e altres <u>dins</u> la terra	en ADJLMNPQsr	cap. 3	
o per fort poch fa les majors <u>revelacions</u> als menors	relacions ADPNOQT	cap. 4	
dats ofiçis generals e espeçials per nostre senyor Déu,			
<u>a la sua glòria</u> e a lur exerçici	a gloria de nostre senyor deu AGJMNPQS		
	e a gloria sua BT		
	e aquella sua EO		
	<i>om.</i> Dlr	cap. 5	
Requer, encara, que a nós sien tramesos los sants àngels			
<u>per la</u> nostra misèria	la ADGJr+S a MPQ	cap. 7	
la custòdia angelical en nós no fóra tan <u>profitosa</u> ,			
car lo demoni	perfeta ADJLMNPQSTr	cap.10	
E partexen-s'o axí per temps <u>prudent</u> .	prudement AJLMQsr	cap.14	
segons que és tocat damunt, <u>car a açò</u> ajuden los majors,			
mijans e menós	tot açò AD a açò JN a tot açò Lr	cap.14	
(c)			
La <u>quarta</u> , car ell sabia que	quinta ADGJN	cap. 1	
<u>o per longa vida ho menor, ho major</u> occassió de mèrit			
<u>ho menor</u>	<i>om.</i> Dlr + A afegit al marge	cap. 2	
no contrastant que ella sia, axí com l'àngel, substància			
<u>espiritual</u> e indivisibla	especial AB	cap. 7	

7. CONCLUSIONS

En aquest article hem analitzat alguns aspectes de les branques baixes de la tradició del LA de Francesc Eiximenis a partir de les dades procedents d'una col·lació integral dels quinze primers capítols del quart tractat del text, i d'acord amb els pressupòsits metodològics d'una nova edició crítica del text per a les *OFE*. La detecció d'errors comuns, sobretot a les branques baixes de l'stemma, ens ha permès d'obtenir proves sobre l'existència de diversos grups de testimonis, alguns ja observats en altres estudis (**Lrm**, **BEOT**, **GS**), i d'altres que es dibuixen en aquest article (**JN**, **MP**). L'aplicació d'aquesta metodologia ens ha permès, també, de començar a perfilar millor les relacions internes dels elements de cada grup que, en treballs successius i a mesura que la col·lació cobreixi regions més àmplies del text, es podran anar matisant o confirmant.

En aquest sentit, hem establert que els elements del grup **Lrm** s'han d'agrupar sota un mateix subarquetipus, però possiblement sense relacions directes de còpia entre

ells. Per altra banda, hem constatat que l'establiment del grup **BEOT** està enterbolit per la presència de copistes molt actius en dos dels seus elements: **B**, que normalment s'agrupa amb **O**, connecta també amb altres testimonis de l'stemma i de moment no permet generalitzacions; **E** té una gran quantitat de lliçons singulars i rescriptures que en dificulta una distribució dintre del grup. En la col·lació també s'han pogut aportar dades que, per una banda, reforcen l'existència del grup **GS** i, per l'altra, permeten de matisar contactes més o menys indefinits de les propostes anteriors que confirmen l'existència de dos grups nous de manuscrits amb subarquetipus propis: **JN** i **MP**. Finalment, analitzant el comportament del testimoni **A**, el més antic de la tradició i molt actiu, es poden establir dues grans famílies de manuscrits en la tradició (**ADGJLMNPQS_r** i **BEHOTD**), però les dades no permeten establir, encara, si la posició d'aquest darrer grup és una família inclosa dintre del primer grup. Tot el que s'ha anat veient al llarg de la col·lació i de l'anàlisi convida, però, a la prudència i, per tant, aquests resultats s'han de considerar provisionals fins que es puguin acarar amb una col·lació integral de l'obra.

SADURNÍ MARTÍ
Institut de Llengua i Cultura Catalanes
Universitat de Girona

CÒDEXS I IMPRESOS DEL *LLIBRE DELS ÀNGELS*

MANUSCRITS

- A** Madrid, Biblioteca Nacional d'Espanya, 4030 (1398, 26 d'agost)
- B** Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 267 (1406, 15 de juliol-22 de novembre)
- C** (β) Cambridge, Trinity College, 350 (s. xv)
- D** (δ) El Escorial, Biblioteca del monestir de s. Lorenzo, h-ij-16 (1409, 7 d'abril)
- E** (ε) Madrid, Biblioteca Nacional d'Espanya, 17651 (1404, 13 de novembre)
- G** Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 342 (1418, 9 de desembre)
- H** Madrid, Biblioteca Nacional d'Espanya, 73 (1431, 16 de març)
- I** (α) Roma, Biblioteca Casanatense, 394 (1429, juliol)
- J** Barcelona, Biblioteca Universitària, 86 (1445)
- L** Barcelona, Biblioteca del Seminari, 1404 (1486, 22 de febrer)
- M** Barcelona, Arxiu Capitular, 30 (s. xv)

N	Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 462	(s. xv)
O	Madrid, Biblioteca Nacional d'Espanya, 62	(s. xv)
P	Girona, Arxiu Capitular, 55	(s. xv)
Q	El Escorial, Biblioteca del monestir de San Lorenzo, h-ij-13	(s. xv)
R	El Escorial, Biblioteca del Monestir de San Lorenzo, h-iiij-21	(s. xv)
S	Paris, Bibliothèque Nationale de France, esp. 38	(s. xv)
T	Barcelona, Biblioteca de l'Ateneu barcelonès, 4	(s. xv)

INCUNABLES

- r** (I) Barcelona, Johan Rosenbach, 21.6.1494
m (II) Barcelona, Pere Miquel, 4.9.1494

FRAGMENTS

- f** (φ) Copenhaguen, Ny kgl. S. Kongelige Bibliotek, 2921 4^a s. xv (V,38)
f (γ) Tarragona, Biblioteca Pública Provincial, 46 s. xv (caps. del III)
f (τ) Montserrat, Biblioteca del monestir, 1141 (pp. 37-41 = V,38)
f (η) Barcelona, ACA, còdexs, fragments, carpeta 2, fragment 126-

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BLECUA, A. (1983) *Manual de crítica textual*, Madrid, Castalia.
BRAMBILLA AGENO, F. (1984) *L'edizione critica dei testi volgari*, Pàdua, Antenore.
CLAUSELL, C. (1995-96), «Francesc Eiximenis en Castilla. I. Del *Llibre de les dones* al *Carro de las donas*», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 45, pp. 339-464.
— (1996), «El P. Carmona OFM, confesor de Adriano VI y probable traductor del *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis», *Archivum Franciscanum Historicum*, 89, pp. 287-305.
— (2004), «Carro de las donas (Valladolid, 1542). Estudio preliminar y edición anotada», tesi doctoral dirigida pels Drs. A. Blecua i X. Renedo, Universitat Autònoma de Barcelona.¹²

12. C. Clausell acaba de publicar l'edició anotada del *Carro de las donas* a Salamanca, Fundación Universitaria Española Universidad Pontificia de Salamanca (Colección Espirituales Españoles, Serie Maior).

- (2007) «La tradició textual del *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis O.F.M.», in S. Martí *et alii* (eds), *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Universitat de Girona, 8-13 de setembre de 2003)*, vol. III, Barcelona/Girona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes / Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 201-212.
- GARCÍA LÓPEZ, J. (2002) «Francesc Eiximenis en la Guerra dels Segadors: dos pliegos de la colecció Bonsoms», *Estudi General*, 22 (= *Miscel·lània d'Homenatge a Modest Prats*, vol. II), pp. 421-443.
- GASCON URIS, S. (1992) «Edició crítica del *Llibre dels àngels* (1392) de Francesc Eiximenis», tesi doctoral dirigida per la Dra. Lola Badia, Universitat Autònoma de Barcelona. [Edició en microforma, Universitat Autònoma de Barcelona, 1993.]
- (1997) «*Eiximeniana fragmenta recuperata*», en *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 1995)*, Alcalá de Henares, Universidad, pp. 671-689.
- GUIXERAS, D. (2002) «Un fragment del capítol 321 del *Dotzè* en castellà», *Estudi General*, 22 (= *Miscel·lània d'Homenatge a Modest Prats*, vol. II), pp. 279-282.
- HAUF VALLS, A. (1990) *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, València/Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- HERNANDO DELGADO, J. (2002) «Del llibre manuscrit al llibre imprès. La confecció del llibre a Barcelona durant del segle xv. Documentació notarial», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 21, pp. 257-603.
- INGLESE, G. (2008) *Come si legge un'edizione critica. Elementi di filologia italiana*, Roma, Carocci.
- IVARS CARDONA, A. (1923) «El *Libre dels àngels* de Fr. Francisco Eximénez y algunas versiones castellanas del mismo», *Archivo Iberoamericano*, 19, pp. 108-124.
- MARTÍ DE BARCELONA (1991), «Fra Francesc Eiximenis, O.M. (1340?-1409?). La seva vida. Els seus escrits. La seva personalitat literària», en X. Renedo i L. Badia (eds.), *Estudis sobre Francesc Eiximenis I. Studia bibliographica*, Girona, Col·legi Universitari de Girona & Diputació de Girona, 1991, pp. 185-239 [1a ed. a *Estudis Franciscans* XL (1928), pp. 437-500.]
- MARTÍ, S., ed. (2003) Francesc Eiximenis, *Àngels e demonis. Quart tractat del «Llibre dels àngels»*, Barcelona, Quaderns Crema («Mínima minor», 90), 2003.

- (2007) «La tradició llatina del *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis», en A. Fidora i E. Trenchs (eds.), *Actes del II Col·loqui Europeu d'Estudis Catalans (Besiers, febrer 2006)*, Montpeller, vol. 1, pp. 165-183.
- (en premsa) «La tradició francesa del *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis: primera aproximació», *Estudis Romànics*.
- MARTÍ, S. & D. GUIXERAS (2002) «Apunts sobre la tradició del *Dotzè del Crestià I*», en L. Badia et alii (eds.), *Literatura i Cultura a la Corona d'Aragó (segles XIII-XV). Actes del III Col·loqui «Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga» (Universitat de Girona, 5-8 de juliol de 2000)*, Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 211-223.
- MASSÓ, J. (1991), «Les obres de Fra Francesch Eximeniç (1340?-1409?). Essai d'una bibliografia», en X. Renedo & L. Badia (eds.), *Estudis sobre Francesc Eiximenis I. Studia bibliographica*, Girona, Col·legi Universitari de Girona & Diputació de Girona, 1991, pp. 41-172. [1a ed. a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans III* (1909-1910), pp. 588-692.]
- PERARNAU ESPELT, J. (1985) «Un fragment del *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis traduït a l'aragonès», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 4, pp. 187-212.
- RENEDO, X. (1992) «Edició i estudi del *Tractat de luxúria* del *Terç del Crestià* de Francesc Eiximenis», tesi doctoral dirigida per la Dra. Lola Badia, Universitat Autònoma de Barcelona. [Edició en microforma, Universitat Autònoma de Barcelona, 1995.]
- ROJAS, R. (2002) «La transmisión castellana del *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis: el ms. 9244 de la BNM», treball de recerca dirigit pel Dr. J. García López, Universitat de Girona.
- (2005) «El *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis en la Castilla del siglo xv: testimonios y perspectivas de investigación», en *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, A Coruña, Universidade, pp. 465-477.
- ROJAS, R. (2007) «Varia fortuna de la obra de Francesc Eiximenis: las traducciones castellanas y el manuscrito de las Reales Descalzas de Madrid», en S. Martí et alii (eds.), *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Universitat de Girona, 8-13 de setembre de 2003)*, vol. III, Barcelona/Girona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes / Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 363-378.

- VIERA, D. J. (1976) «The Presence of Francesc Eiximenis in Fifteenth and Sixteenth-Century Castilian Literature», *Hispanófila*, 57, pp. 1-5.
- WITTLIN, C., ed. (1983) Francesc Eiximenis, *De sant Miquel arcàngel. El quint tractat del 'Llibre dels àngels'*, Barcelona, Curial («Clàssics Curial», 15).
- (1983a) «La primera adaptació castellana de *Lo libre de les dones* de Francesc Eiximenis», en *Miscel·lània Pere Bohigas*3 (= *Estudis de Llengua i Cultura Catalanes*, vol v), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 39-59.
- (2007) «La traducció francesa del *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis impresa a Ginebra l'any 1478», en A. Fidora & E. Trenchs (eds.), *Actes del II Col·loqui Europeu d'Estudis Catalans (Besiers, febrer 2006)*, Montpeller, vol. 1, pp. 153-163.